

PIOTR RACHWAŁ* – LUBLIN
JACEK GOŁĘBIEWSKI** – LUBLIN

**BADANIA DEMOGRAFICZNO-HISTORYCZNE
NAD DIASPORĄ POLSKĄ W BRAZYLII (XIX-XX W.).
ZARYS PROBLEMATYKI¹**

**DEMOGRAPHIC AND HISTORICAL RESEARCH
ON THE POLISH DIASPORA IN BRAZIL (19TH–20TH CENTURIES).
AN OUTLINE OF ISSUES**

Abstract

This article offers a synthesis of the current state of demographic and historical research on the Polish diaspora in Brazil, with particular emphasis on migration and settlement processes in the second half of the 19th century and the early decades of the 20th century. The authors point to a surprisingly modest body of research in classical historical demography, despite numerous publications on the history of the Brazilian Polish community. They discuss basic methodological issues, the chronological and spatial framework of the research, and make demands for further directions in source exploration, including the need to develop a nominative database based on parish record books. Particular attention is paid to analysing the achievements of Brazilian academia, with a focus on the work of Ruy Christovam Vachovich and Marta de Souza L. Brodbeck, who studied parish communities of Polish origin based on classical methods of historical demography. The article also points to the need to undertake systematic comparative studies to capture the peculiarities of demographic changes among

---

* Piotr Rachwał – dr hab. historii, prof. KUL, Instytut Historii, Katolicki Uniwersytet Lubelski
Jana Pawła II

e-mail: piotr.rachwal@kul.pl

<https://orcid.org/0000-0003-1903-4115>

** Jacek Gołębiowski – dr hab. historii, prof. KUL, Instytut Historii, Katolicki Uniwersytet
Lubelski Jana Pawła II

e-mail: jacek.golebiowski@kul.pl

<https://orcid.org/0000-0003-3082-2278>

¹ Artykuł powstał w ramach realizacji zadania zleconego przez Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego „Organizacje polonijne za granicą – badania naukowe, archiwum cyfrowe i centralna baza danych” kierowanego przez prof. Jacka Gołębiowskiego

Polish migrants and their descendants in Brazil against the background of the Polish population and other ethnic groups.

Keywords: Polish diaspora in Brazil; historical demography; migration; parish records; Ruy Ch. Wachowicz; 19th-century settlement

Translated by Marek Robak-Sobolewski

Streszczenie

Artykuł stanowi próbę syntetycznego ujęcia stanu badań demograficzno-historycznych nad diasporą polską w Brazylii, ze szczególnym uwzględnieniem problematyki migracji i osadnictwa w drugiej połowie XIX i pierwszych dekadach XX wieku. Autorzy wskazują na zaskakująco skromny dorobek badań klasycznej demografii historycznej, mimo licznych publikacji dotyczących historii Polonii brazylijskiej. Omawiają podstawowe zagadnienia metodologiczne, ramy chronologiczne i przestrzenne badań, a także formułują postulaty dotyczące dalszych kierunków eksploracji źródłowej, w tym konieczność opracowania nominatywnej bazy danych opartej na parafialnych księgach metrykalnych. Szczególną uwagę poświęcają analizie dorobku brazylijskiego środowiska akademickiego, z uwzględnieniem prac Ruy'a Christovama Wachowicza i Marty de Souza L. Brodbeck, którzy w oparciu o klasyczne metody demografii historycznej badali społeczności parafialne polskiego pochodzenia. Artykuł wskazuje również na potrzebę podjęcia systematycznych badań porównawczych, które umożliwiłyby uchwycenie specyfiki przemian demograficznych wśród polskich migrantów i ich potomków w Brazylii na tle populacji polskiej i innych grup etnicznych.

Słowa kluczowe: diaspora polska w Brazylii; demografia historyczna; migracje; parafia; Ruy Ch. Wachowicz; księgi metrykalne; osadnictwo w XIX wieku

*****

Wprowadzenie

Polska diaspora w Brazylii, szczególnie intensywnie kształtująca się od końca XIX wieku, powinna stanowić ważny przedmiot badań demograficzno-historycznych. Przemawia za tym fakt, iż według danych szacunkowych, w Brazylii mieszka obecnie od ok. 1 do 3 milionów osób polskiego pochodzenia, co stanowi nawet ok. 1,5% populacji całego kraju². Choć historia emigracji polskiej do Brazylii jest stosunkowo dobrze opisana, to jednak kwestie związane z charakterystyką demograficzną ludności migrującej z ziem polskich na terytorium Brazylii i tam osiadłej nie są w zasadzie obecne w dyskursie naukowym³. Mowa tutaj zarówno

² Czyni to tę grupę jedną z najliczniejszych wśród Polaków i ich potomków za granicą. K. Dołęcki, M. Szmytkowska, *Charakterystyka polskiej diaspory w Kurytybie (Brazylia) w świetle badań społecznych*, „Przegląd Geograficzny”, 91 (2019) z. 2, s. 83, https://rcin.org.pl/igipz/Content/76541/WA51_98512_r2019-t91-z2_Przeg-Geogr-Dolinski.pdf (dostęp: 20.05.2025).

³ Zob. artykuł poświęcony omówieniu problematyki badawczej nad Polonią brazylijską: J. Gołębiowski, P. Rachwał, *Polonia brazylijska – przegląd badań oraz informacje o wybranych zespolach*

o precyzyjnym określeniu samej skali migracji, a więc ustaleniu stanu początkowego populacji oraz dynamice zmian zachodzących w jej liczebności, analizie ruchu naturalnego ludności, strukturze populacji, jak i badaniach nad rodziną, gospodarstwem domowym oraz blisko związanych z nimi, ale już wkraczającymi w obszar szerzej rozumianej historii społecznej, zagadnieniami dotyczącymi roli i pozycji kobiety, dziecka⁴. Artykuł ma na celu przybliżyć stan badań nad demografią historyczną ludności polskiego pochodzenia, która zasiedlała Brazylię od drugiej połowy XIX wieku. Pragniemy także zwrócić uwagę na zagadnienia, które wymagają podjęcia pilnych ustaleń badawczych, w tym związanych z zachowaniem i dostępnością źródeł historycznych, oraz na potencjalne problemy, z jakimi mogą zetknąć się badacze zainteresowani odkrywaniem przeszłości demograficznej polskich migrantów w Brazylii.

Podmiot, czas i przestrzeń badań

Podjęmując próbę omówienia dorobku naukowego dotyczącego historycznego krajobrazu demograficznego diaspory polskiej, warto na początku zwrócić uwagę na aspekty natury metodologicznej, a także nomenklaturalnej, istotne w kontekście prawidłowego określenia przedmiotu oraz chronologii badań. Biorąc pod uwagę specyfikę osadnictwa polskiego w Brazylii, tj. fakt, iż pierwsi migranci tworzyli zwarte enklawy, kolonie, których mieszkańcy dopiero z czasem „otwierali” się na kontakty i wchodzili w interakcje personalne i kulturowe z ludnością rodzimą bądź innymi grupami imigranckimi, wskazaną populację można podzielić na kilka grup. Propozycję takiego podziału, w badaniu społeczności parafialnych, przedstawił ceniony historyk polskiego pochodzenia Ruy Christovam Wachowicz⁵. Wyodrębnił on grupę polsko-brazylijską, która obejmowała nie tylko samych imigrantów polskich, ale także ich potomków, niezależnie od pokolenia, pod warunkiem że nie nastąpiło zmieszanie z innymi grupami etnicznymi. Kolejną grupę – mieszaną stanowiły małżeństwa, w których jedno z małżonków nosiło nazwisko polskiego pochodzenia, lub ich dzieci, w zależności od konkretnego przypadku analizowanego w badaniu. Ostatnią wyróżnioną grupę stanowiły osoby lub dzieci małżeństw, których nazwiska nie wskazywały na polskie pochodzenie. W tej kategorii mieścić się miały zarówno osoby luso-brazylijskie, jak i imigranci lub potomkowie innych grup etnicznych mieszkających na terenie parafii, tacy jak: Włosi, Niemcy, Austriacy⁶.

archiwalnych, „Roczniki Humanistyczne”, 72 (2024) z. 2, s. 11-34; M. Michalik-Sztumska, *Wychodźstwo polskie w Brazylii. Stan badań nad zagadnieniem*, „Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie. Zeszyty Historyczne”, 11 (2010) s. 323-330.

⁴ Omówienie kierunków badań w tym obszarze zob. *A Global History of Historical Demography. Half a Century of Interdisciplinarity*, edit. A Fauve-Chamoux, I. Bolovan, S. Sogner, Bern 2016; C. Kuklo, *Problematyka badawcza i środowiska naukowe demografii historycznej na łamach „Przeszłości Demograficznej Polski” 1967-2016*, „Przeszłość Demograficzna Polski”, 39 (2017) s. 11-29.

⁵ R.Ch. Wachowicz, *Abranches: Paróquia da Imigração Polonesa. Um Estudo de História Demográfica*, Kurytyba 1974.

⁶ Tamże, s. 7-9.

Według przywołanego badacza, zastosowanie określenia Polono-Brazylijczycy (port. Polono-Brasileiro) pozwala uniknąć błędnego i często nadużywanego określenia „Polacy” lub „społeczność polska”, gdy mówi się o potomkach tej grupy etnicznej. Użycie takich wyrażen jest niepoprawne, ponieważ zgodnie z zasadą *ius soli* (prawo ziemi) potomkowie imigrantów urodzeni w Brazylii nabywali z mocy prawa obywatelstwo brazylijskie. Dlatego też określenie Polono-Brazylijczycy wydaje się trafniejsze, gdyż obejmuje zarówno samych imigrantów, jak i ich niemieszanych potomków, którzy stali się już formalnie obywatelami Brazylii. Autor przyjął tutaj kryterium prawne (*ius soli*), a nie kulturowy punkt widzenia dotyczący stopnia akulturacji lub asymilacji potomków urodzonych w Brazylii⁷. Wydaje się także, iż użyte przez nas w tytule sformułowanie – diaspora polska – można rozumieć i stosować zamiennie w odniesieniu do pierwszych dwóch grup wskazanych przez R.Ch. Wachowicza⁸.

Pomocna w prawidłowym zdefiniowaniu przedmiotu badań, a także ich usytuowaniu czasowym może być typologia wprowadzona przez Edwarda Francisa połączona z periodyzacją dziejów Polonii brazylijskiej autorstwa ks. Jana Pitonia⁹. Francis wyróżnił kilka etapów w przemianach zbiorowości etnicznej, a mianowicie: zbiorowość imigrantów, grupę etnicznie pierwotną, grupę etnicznie wtórną i kategorię etniczną. Ta pierwsza zbiorowość według jego klasyfikacji to grupa imigrancka zaraz po przybyciu do kraju osiedlenia, identyfikująca się wyłącznie z krajem pochodzenia i uznająca się za członków narodu pochodzenia. Charakteryzować się ona ma brakiem instytucji i więzi wykraczających poza społeczność sąsiedzką bądź lokalną. Tworzą ją wyłącznie ludzie urodzeni poza krajem osiedlenia. Druga grupa, etnicznie pierwotna składa się, oprócz imigrantów, także z osób urodzonych już w kraju osiedlenia. W obrębie tej zbiorowości powstają elementy więzi i organizacji społecznej, zaczyna także ukazywać się prasa etniczna. Członkowie tej wspólnoty mają poczucie własnej inności i odrębności, tak względem kraju pochodzenia, jak i osiedlenia. W grupie etnicznie wtórnej panuje świadomość odrębności względem kraju pochodzenia, równocześnie następuje integracja w ramach społeczeństwa przyjmującego. Społeczność znajdująca się na tym etapie dąży do zdobycia wyższej pozycji w kraju osiedlenia, zawiera małżeństwa mieszane i opuszcza etniczne getta. W ostatnim wyróżnionym etapie mówimy już o kategorii etnicznej, w której grupa etniczna znajduje się w zaawansowanym stadium rozpadu, a jej członkowie skutecznie wtapiają się w społeczeństwo

⁷ Tamże, s. 8 i nn.

⁸ Warto jednak zauważyć, że tak rozumiane ujęcie ma charakter wąski i opiera się głównie na kryterium prawnym. W świetle współczesnych badań nad diasporą i tożsamością etniczną określenie „Polacy” może odnosić się również do potomków imigrantów, którzy – niezależnie od obywatelstwa – zachowują poczucie przynależności kulturowej, językowej lub religijnej do wspólnoty polskiej. W tym sensie termin „Polono-Brazylijczycy” pozostaje użyteczny, lecz nie powinien całkowicie wykluczać szerszego, etnospołecznego rozumienia kategorii „Polacy”.

⁹ J. Pitoń, *Przemiany Polonii brazylijskiej na tle całego kontynentu południowoamerykańskiego*, w: *Stan i potrzeby badań nad zbiorowościami polonijnymi*, red. H. Kubiak, A. Plich, Wrocław 1976. Szerzej na ten temat zob. J. Brzozowski, *Przebieg procesu asymilacyjnego Polonii brazylijskiej*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie”, 791 (2008) s. 102-103.

przyjmujące¹⁰. Wydaje się, iż charakterystyka trzech pierwszych faz i czas ich trwania pozwalają na postawienie umownej cezury czasowej, która oddzielałaby populacje migrantów o względnie jednorodnej strukturze demograficznej, stosunkowo zwartej terytorialnie, od ludności już zasymilowanej i rozproszonej. To z kolei z perspektywy wykorzystania dostępnych źródeł historycznych pozwala zakładać, że istnieje szansa na uchwycenie tej homogeniczności i podjęcie w tym obszarze szczegółowych analiz demograficznych¹¹. Z punktu widzenia badań demograficzno-historycznych niezmiernie ciekawym problemem badawczym staje się opisanie, a następnie porównanie parametrów i procesów demograficznych zachodzących wśród diaspory polskiej z populacją Polski czy szerzej – z dobrze już przebadanymi społecznościami w Europie. Komparatystyka taka jawi się jako szczególnie ciekawa, gdy w tle tych dociekań umieścić pytania o to, w jaki sposób nowe czynniki, w tym środowiskowe, kulturowe, ekonomiczne, polityczne, wpływały m.in. na tempo zmian ludnościowych, dynamikę ruchu naturalnego, płodność, dzietność, model rodziny itp.

Na określenie ram czasowych, w których tego typu badania znajdują uzasadnienie, nakłada się periodyzacja dziejów Polonii brazylijskiej zaproponowana przez ks. J. Pitonia, który wyróżnił etapy: „zahaczania się”, częściowej adaptacji oraz zaawansowanej asymilacji¹². W fazie umownie zwanej „zahaczaniem się” imigranci z ziem polskich tworzyli odizolowane kolonie rolnicze w trzech południowych stanach, tj. Paranie, Santa Catarinie i Rio Gande do Sul¹³. Społeczność ta tworzyła swoiste getta etniczne, których kontakt ze światem zewnętrznym, zwłaszcza z lokalną administracją, był bardzo ograniczony, ograniczona była także migracja do miast¹⁴, a życie polonijne koncentrowało się w odizolowanych koloniach w interiorze. Do pierwszych inicjatyw podejmowanych przez nową wspólnotę należała budowa kościoła, a następnie sprowadzanie polskich księży. Polski kościół, parafia¹⁵ stawały się punktem oparcia, scalały zbiorowość, przypominały kraj ojczysty, były namiastką rodzinnych stron. To przyczyniało się do zachowania kulturowej odrębności i wychowania młodego pokolenia w duchu tradycji¹⁶. Efekt niejako „uboczny”, ale niezwykle istotny z perspektywy naszego dyskursu, stanowiła rejestracja dokumentująca funkcjonowanie takiej wspólnoty. Mowa tu o księgach metrykalnych, kronikach parafialnych, *libri status animarum* czy innych rodzajach źródeł o charakterze ilościowym i jakościowym. Stawiając granice czasowe dla okresu „zahaczania się”, za początek można umownie przyjąć

¹⁰ Brzozowski, *Przebieg procesu*, s. 102-103.

¹¹ Istnieje pilna potrzeba inwentaryzacji i zabezpieczenia w wersji cyfrowej zachowanych jeszcze ksiąg metrykalnych polskich parafii z przełomu XIX i XX wieku.

¹² Zob. Brzozowski, *Przebieg procesu*, s. 103.

¹³ W sumie stanowią one rozległy obszar, o powierzchni ok. 580 000 km².

¹⁴ W tamtym okresie skupiska polskich imigrantów powstały jedynie w Rio de Janerio, São Paulo oraz Kurytybie.

¹⁵ Drugim takim ważnym elementem była także szkoła polonijna.

¹⁶ Brzozowski, *Przebieg procesu*, s. 105.

1871 rok. Utworzono wówczas jedną z pierwszych polskich kolonii Pilarzinho pod Kurytybą¹⁷. Koniec zaś należałoby łączyć z wybuchem I wojny światowej¹⁸.

Drugi etap wyróżniony przez ks. Pitonia, nazwany fazą częściowej adaptacji, a któremu może odpowiadać druga i trzecia faza klasyfikacji Fishera, rozpoczął się mniej więcej wraz z wybuchem I wojny światowej; jego koniec należy zaś łączyć z akcją nacjonalistyczną prezydenta Getúlio Vargasa w 1938 roku, a szerzej – w ramach nacjonalistycznej i asymilacyjnej polityki Estado Novo (1937-1945)¹⁹. Ustalając więc ramy czasowe badań demograficznych mających na celu charakterystykę demograficzną diaspory polskiej w Brazylii i wskazanie potencjalnych odmienności bądź podobieństw ze społecznością kraju ich pochodzenia, można umownie zaproponować lata 1881-1939. W sumie okres obejmujący ok. 60 lat (trzy pokolenia), w którym – używając terminu zaproponowanego przez Wachowicza – Polono-Brazylijczycy nie zatracili jeszcze swojej odmienności i nie ulegli procesowi zaawansowanej asymilacji, byli jednak poddani oddziaływaniu

¹⁷ Byli to osadnicy z kolonii Brusque w stanie Santa Catarina, przybyli w 1869 roku ze wsi Siołkowice pod Opolem. K. Groniowski, *Polska emigracja zarobkowa w Brazylii 1871-1914*, Wrocław 1972, s. 8 i nn.

¹⁸ Warto zauważyć, iż procesy asymilacyjne społeczności polonijnej przebiegały o wiele wolniej aniżeli na przykład osadników z Niemiec, Włoch czy Japonii. Na taki stan rzeczy wpływ miało kilka czynników. Przede wszystkim było to zwarte osadnictwo – kolonie koncentrowały się na obszarze południowej Brazylii, głównie w północno-wschodniej części Rio Grande do Sul i w centralnej oraz południowej części Parany, na obszarach oddalonych od większych ośrodków miejskich, raczej z dala od głównych szlaków komunikacyjnych w tzw. interiorze. Drugi czynnik wynikał z pewnej słabości państwa brazylijskiego, które zabiegając o nowych osadników, przez długi okres pozostawiało im dużą autonomię, równocześnie nie mogąc zapewnić imigrantom szkół z językiem portugalskim ani brazylijskich księży. Dwa powyższe czynniki potęgował jeszcze jeden element, a mianowicie mała atrakcyjność kulturowa i słabość ekonomiczna społeczeństwa przyjmującego. Równocześnie w tym czasie kształtował się mit pioniera polskiego, który niesie postęp cywilizacyjny i stoi na wyższym poziomie cywilizacyjnym, tym samym odrzucając szybką integrację. Brzozowski, *Przebieg procesu*, s. 106-107.

¹⁹ W 1938 roku Getúlio Vargas, ówczesny prezydent Brazylii, wprowadził w życie tzw. ustawy nacjonalizacyjne. Ich celem było przyspieszenie asymilacji środowisk imigranckich, w tym także polonijnych, ze społeczeństwem rdzennie brazylijskim. W efekcie zakazano istnienia organizacji imigranckich, niebrazylijskich, używania innego języka niż portugalski, nauczania języków obcych dzieci poniżej 14. roku życia. Wprowadzeniu tych zakazów towarzyszyły represje, w tym rewizje, przeszukania i aresztowania. Konfiskowano, a niekiedy nawet niszczone archiwa, czasem zwracano je właścicielom, ale zawsze z jakimiś brakami. Same parafie jako struktury Kościoła katolickiego nadal mogły istnieć, ale ich działalność była ściśle kontrolowana. Księża nie mogli głosić kazań ani prowadzić katechizacji po polsku – musieli używać języka portugalskiego. W wielu przypadkach polscy księża byli przenoszani lub zastępowani przez duchownych brazylijskich. W niektórych miejscach doszło do faktycznej likwidacji polskich misji duszpasterskich albo ich włączenia w struktury portugalskojęzyczne. M. Krasicki, *Sytuacja Polonii brazylijskiej w dobie ustaw nacjonalistycznych prezydenta Getúlio Vargasa*, w: *Dzieje Polonii w Ameryce Łacińskiej. Zbiór studiów*, red. M. Kula, Wrocław 1983, s. 411-442; K. Smolana, *Polskie kolekcje archiwalne w Ameryce Łacińskiej*, „Archeion”, 99 (1998) s. 168; R.T. Zaleski Trindade, *Um “imperialismo polonês”: narrativas brasileiras das relações da Polônia com os imigrantes poloneses no período entreguerras*, Curitiba 2020.

szeregu wyżej wspomnianych czynników mogących kształtować specyficzny krajobraz demograficzny.

Należy równocześnie mocno zaakcentować, iż migracja ludności polskiego pochodzenia do Brazylii miała charakter etapowy, rozłożony w czasie. Jej początek, jak wspomniano, datuje się na przełom lat 60. i 70. XIX wieku, jednak w późniejszych latach można wyróżnić jeszcze kilka jej fal. W kolejnych dwóch dekadach napływ migrantów z ziem polskich przyjął niewielką skalę, mówi się o ok. 8000 osób, głównie z zaboru pruskiego i Galicji. Najliczniejsza grupa imigrantów przybyła podczas drugiej fali przyjazdów, nazwanej „gorączką brazylijską”. Rozpoczęła się ona już pod koniec lat 80. XIX wieku, z apogeum w latach 1890-1892. Orientacyjne liczby wskazują na ponad 60 000 osób, przede wszystkim małorolnych lub bezrolnych chłopów z Królestwa Polskiego. W drugiej połowie ostatniej dekady XIX wieku zjawisko znów przybrało na sile, w Brazylii osiadło wówczas ok. 25 000 Polaków, przede wszystkim z Galicji Wschodniej. Trzecia fala migracji rozpoczęła się ok. 1905 roku, z nasileniem w latach 1911-1912; większość imigrantów stanowili mieszkańcy Podlasia i Lubelszczyzny. W kolejnych latach liczba imigrantów z Polski sukcesywnie spadała. Po 1939 roku do Brazylii przybyło ok. 35 000 – 42 000 wychodźców. W czasie II wojny światowej schronienie w Brazylii znalazło 2000-3000 Polaków. W późniejszych latach skala migracji była już nieporównywalnie mniejsza²⁰.

Stan badań

Na tle stosunkowo bogatej literatury związanej z szeroko rozumianą Polonią brazylijską w zasadzie nie ma badań w obszarze demograficzno-historycznym na gruncie nauki polskiej, co budzi zdziwienie²¹. Pewien dorobek, o którym poniżej, reprezentuje brazylijskie środowisko naukowe, dlatego też warto przynajmniej ogólnie scharakteryzować jego dotychczasowe osiągnięcia. Podsumowanie w tym zakresie zaprezentowała kilka lat temu jedna z bardziej rozpoznawalnych brazylijskich demografek historycznych Maria Luzia Marcilio²². Zwróciła ona uwagę, iż zorganizowane badania w zakresie demografii historycznej w Brazylii rozpoczęły się dopiero w latach 60. XX wieku²³. W 1970 roku na Wydziale Historii Uniwer-

²⁰ E. Ciuruś, *Polacy w Brazylii*, Lublin 1977, s. 10-16; Gołębiowski, Rachwał, *Polonia brazylijska*, s. 15-16.

²¹ Można przywołać natomiast pozycje dotyczące migracji do Brazylii, jednak w szeroko rozumianym obszarze badań demograficznych ograniczają się one jedynie do podania ewentualnych danych szacunkowych co do skali zjawiska i to w kontekście historii samego osadnictwa, a nie *stricto* analizy demograficznej migrantów. Zob. np. K. Orzeł-Dereń, *Śladami polskich kolonistów w Brazylii. Historia osadnictwa na terenach Santana*, Kraków 2013.

²² M.L. Marcilio, *Historical Demography in Latin America: An Assessment*, w: *A Global History of Historical Demography. Half a Century of Interdisciplinarity*, ed. A. Fauve-Chamoux, I. Bolognan, S. Sogner, Bern 2016, s. 435-449. Maria Luiza Marcilio związana była przez wiele lat z Uniwersytetem São Paulo, gdzie w 1984 roku założyła Centrum Studiów nad Demografią Historyczną w Ameryce Łacińskiej. Przez lata współpracowała także ze środowiskiem europejskich demografów historycznych, w tym francuskim Institut National d'Études Démographiques.

²³ M.L. Marcilio, *La ville de São Paulo: peuplement et population, 1750-1850, d'après les registres paroissiaux et les recensements anciens*. Rouen 1968; też, *A cidade de São Paulo: povoamento e população (1750-1850)*, São Paulo 1973.

sytetu Federalnego w Paranie powstały pierwsze prace magisterskie z zakresu demografii historycznej. Na uniwersytecie tym podjęto wówczas prace m.in. nad katalogowaniem i publikacją źródeł przydatnych w tego typu badaniach, a przechowywanych w archiwach stanu Paraná²⁴. Nieco później w Szkole Ekonomii i Administracji Uniwersytetu São Paulo podjęto studia nad procesami demograficznymi mieszkańców stanu Minas Gerais w XVIII wieku²⁵. W późnych latach 70. oraz kolejnych dwóch dekadach powstało także kilka interesujących publikacji autorstwa zagranicznych badaczy²⁶. W sposób usystematyzowany badania kontynuował zespół z São Paulo pod kierownictwem M.L. Marcilio, realizując m.in. projekt poświęcony historii rodziny brazylijskiej w ujęciu demograficznym²⁷. Z zagadnień szczegółowych analizie poddano kwestie dzietności rodzin, dzieci nieślubnych, sierot, funkcjonowania gospodarstw domowych, w tym kwestie dziedziczenia. Do analizy zagadnień zaczęto szerzej wykorzystywać księgi metrykalne, stanowiące jedno z najlepszych źródeł w tym obszarze. Badania pokazały pewną specyfikę procesów demograficznych zachodzących w społeczeństwie brazylijskim, a zarazem odmiennosc od tych charakteryzujących społeczeństwa europejskie. Wśród ważnych ustaleń w zakresie tych różnic wskazano na znacząco wyższą skalę związków o charakterze konkubinatu, które nie były siłą rzeczy rejestrowane w księgach małżeństw. Różnice dotyczyły także struktury gospodarstw domowych, na których czele o wiele częściej niż w realiach europejskich stały kobiety samotne posiadające nieślubne dzieci, a także większą mobilność społeczną²⁸. Dość liczne publikacje odnoszą się także do szczególnej kategorii społecznej, stosunkowo dobrze już zbadanej, a mianowicie do niewolników²⁹.

W próbach rekapitulacji, dosyć przecież niedługiej, tradycji brazylijskich badań demograficznych niektórzy z badaczy zwracają także uwagę na pewne przeniesienie ciężaru tematycznego podejmowanych badań, szybkie odejście od tzw. klasycznej demografii historycznej, a tym samym na niedostatek w zakresie

²⁴ A.P. Balhana, S.O. Nadalin, *Análise do ciclo vital a partir da reconstituição de famílias: estudos em demografia histórica*, w: *Anais do II Encontro Nacional de Estudos Populacionais Associação Brasileira de Estudos Populacionais (ABEP)*, t. 2, Campinas 1980, s. 645-664.

²⁵ I.N. Costa, *Vila Rica: população (1719-1826)*, São Paulo 1979; F.V. Luna, *Minas Gerais: escravos e senhores: análise da estrutura populacional e econômica de alguns centros mineradores*, São Paulo 1981.

²⁶ E.A. Kuznesof, *Haushold Economy and Urban Development, São Paulo 1765 to 1836*, New York 1986.

²⁷ L.M. Marcilio, *La démographie historique en Amérique latine: un bilan*, „Annales de Démographie Historique”, (2000) n. 2, s. 111-125. *História das crianças no Brasil*, ed. M. Del Priore, São Paulo 1991; C.A.P. Bacellar, *Os Senhores da Terra. Os senhores da terra: família e sistema sucessório entre os senhores de engenho do Oeste Paulista, 1765-1855*, Campinas 1997.

²⁸ Zob. pracę zbiorową zawierającą 57 komunikatów będących zwieńczeniem Międzynarodowego Kongresu Historii Zaludnienia Ameryki Łacińskiej, który odbył się w Ouro Preto w Brazylii w 1989 roku – *História e população: estudos sobre a América Latina*, ed. S.O. Nadalin, São Paulo 1990.

²⁹ C. Machado, *A trama das vontades: negros, pardos e brancos na produção da hierarquia social do Brasil escravista*, Rio de Janeiro 2008; M. Florentino, J.R. Góes, *A paz das senzalas: famílias escravas e tráfico atlântico c.1790 – c.1850*, São Paulo 2017.

znajomości podstawowych procesów demograficznych zachodzących w społeczeństwie brazylijskim w przeszłości³⁰. Zauważalny jest także niedostatek badań ukierunkowanych na analizę demograficzną przeszłości, zwłaszcza wobec mnożących się prac poświęconych badaniu współczesnej ludności. Wspomniane wyżej tematy, takie jak: historia rodziny, dziecka i kobiety, analiza struktur pokrewieństwa, stosunków społecznych, dziedziczenia majątku, składu siły roboczej (ze szczególnym uwzględnieniem pracy niewolniczej) oraz imigracji, zdecydowanie dominują. Skłoniło to José Flávio Mottę i Iraciego Del Nero da Costę do stwierdzenia, że demografia historyczna w Brazylii przeszła proces „przekroczenia” tradycyjnych granic dyscypliny³¹. Jednakże badania powstałe w kontekście tego „przekroczenia” – z nielicznymi wyjątkami – rzadko podejmowały próbę przeprowadzenia ścisłej analizy demograficznej, czy to poprzez zastosowanie istniejących już metod i technik, czy też przez opracowanie nowych procedur metodologicznych, opartych na specyfice brazylijskich źródeł historycznych. Ten brak utrudnił pogłębienie wiedzy o przeszłych zachowaniach demograficznych, ich uwarunkowaniach i wzajemnych powiązaniach. Znaczna część opublikowanych prac kładła nacisk na zastosowanie podstawowych metod statystycznych do surowych danych, często bez przeprowadzenia testów umożliwiających ocenę wiarygodności i spójności źródeł³².

W tym miejscu można zadać pytanie, jak na tym tle wyglądają badania demograficzno-historyczne nad diasporą polską w Brazylii. Faktem jest, iż tematyka imigracji sama w sobie zajmuje bardzo ważne miejsce w badaniach nad historią Brazylii³³. Panuje opinia, iż najlepiej zbadaną grupę etniczną stanowią Niemcy, nie brak także prac dotyczących mniejszości włoskiej czy japońskiej³⁴. W przypadku Polaków i szeroko rozumianego problemu migracji powstała znacząca liczba opracowań, jednak badania *stricte* demograficzne, jak zasygnalizowano na wstępie dyskursu, należą do wyjątków. Przed szczegółowym omówieniem niektórych z nich warto jeszcze wspomnieć o odrębnej grupie publikacji, które niejako przy okazji poruszają ważny element krajobrazu demograficznego, a mianowicie informacje o stanie ludności. Część z tych prac powstała jeszcze w XIX wieku, a ich autorzy przedstawiają zagadnienia emigracji polskiej oraz osadnictwa w Brazylii

³⁰ C.A.P. Baccelar, A.S.V. e Scott, M.S.C.B. Bassanezi, *Quarenta annos de demografia histórica*, „Revista Brasileira de Estudos de População”, 22 (2005) n. 2, s. 339-350. Zob. też S.C. Faria, *História da família e demografia histórica*, w: *Domínios da história: ensaios de teoria e metodologia*, ed. C.F. Cardoso, R. Vainfas, Rio de Janeiro 1997, s. 241-258.

³¹ J.F. Motta, I.N. Costa, *Demografia Histórica: da sementeira à colheita*, „Revista Brasileira de Estudos de População”, 14 (1997) s. 151-158.

³² Baccelar, e Scott, Bassanezi, *Quarenta annos*, s. 340.

³³ S.O. Nadalin, *A população no passado colonial brasileiro: mobilidade versus estabilidade*, „Revista Brasileira de História”, 24 (2004) n. 47, s. 41-66.

³⁴ M. de Oliveira, *Origens do Brasil meridional: dimensões da imigração polonesa no Paraná, 1871-1914*, „Estudos Históricos”, 22 (2009) n. 43, s. 218-237; E. Willems, *A aculturação dos alemães no Brasil*, São Paulo 1946; J. Roche, *La colonisation allemande et le Rio Gran de do Sul*, Paris 1959; Seyfert, *A colonização alemã no Vale do Itajaí-Mirim*, Porto 1974.

ilościowo³⁵. Liczby tam podawane są danymi szacunkowymi, a ich autorzy nie opierają się na aparacie naukowym i wiarygodnej podstawie źródłowej³⁶. Ponadto późniejsi autorzy, uwagę tę można także odnieść do prac współczesnych, opierają się na danych liczbowych zaczerpniętych z prac swoich poprzedników. Niektórzy polegają na intuicji bądź wykorzystują umowne mnożniki. Przykładowo Michał Sekuła, aktywny działacz polonijny w Brazylii i autor licznych publikacji, na podstawie „arkuszy rodzinnych”, według których rodziny polskie liczyły średnio 5,8 osób, przy zastosowaniu 2,5% przyrostu ludności rocznie ustalił, że w stanie Rio Grande do Sul mieszkało 256 200 Polaków, a doliczając jeszcze osiadłych w Paranie, Santa Catarinie, São Paulo i innych stanach określił ogólną liczbę Polonii brazylijskiej w 1971 roku na 842 890 osób. Z kolei Kazimierz Głuchowski, konsul Polski w Kurytybie, nie wskazując podstawy źródłowej i wyróżniając cztery fazy imigracji, podał, iż do Brazylii przed 1927 rokiem przybyło 102 096 Polaków i 32 095 Rusinów³⁷.

Odmienny styl cechuje prace, które można zaliczyć do typowych studiów demograficznych. Warto zaznaczyć, iż powstały one w środowisku historyków demografów skupionych przy Uniwersytecie Federalnym w Paranie, a za ich inicjatora można uznać historyka polskiego pochodzenia Wachowicza. Należy nadmienić, iż nie posiadamy pełnej wiedzy na temat całego dorobku tego zespołu³⁸, jednak wiadomo, iż powstało kilka prac, których przedmiotem analiz jest społeczność polskich parafii. Łączy je nie tylko zakres poruszanych zagadnień i metody, ale także wykorzystana podstawa źródłowa, tj. przede wszystkim rejestracja metrykalna.

Rozprawa Wachowicza stanowi część szerszego projektu badawczego prowadzonego przez Wydział Historii Uniwersytetu Federalnego w Paranie, dotyczącego demografii historycznej regionu. Autor koncentruje się na parafii Santa Ana de Abranches, najstarszej instytucji religijnej założonej z inicjatywy polskich imigrantów w Brazylii (1875). Analizuje on społeczność tej parafii w perspektywie demograficznej i społecznej, rekonstruując przemiany zachodzące od końca XIX wieku do lat 70. XX wieku. Większość imigrantów polskich przybyła z Prus Zachodnich i Śląska (głównie z okolic Opola – wieś Siolkowice), mniejszość z Galicji i Królestwa Polskiego. Początkowa fala osadnictwa miała miejsce w latach 1871-1873.

³⁵ J. Siemiradzki, *Szlakiem wychodźców*, Warszawa 1900; A. Dygasiński, *Listy z Brazylii*, Warszawa 1891; A. Hempel, *Polacy w Brazylii*, Lwów 1893; S. Kłobukowski, *Opis stanu Parana*, Lwów 1895; L. Włodek, *Polacy w Paranie*, b.m.w. 1910.

³⁶ Faktem jest, iż podstawa źródłowa w tym zakresie jest uboga, co z kolei wynika z tego, iż duża grupa emigrantów polskich opuściła kraj przez tzw. zieloną granicę. Punkt zborny znajdował się w Hamburgu, skąd statkami migranci płynęli do Brazylii. Po przybyciu do celu ich rejestracja była ułomna, ponieważ rejestrowano ich jako przybyszów z kraju, z którego przybyli, stąd Polacy migrujący w okresie rozbiorów Polski byli notowani jako Austriacy, Rosjanie bądź Niemcy. Por. J. Kozłowska, *Polacy w Brazylii*, „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia Geographica”, 88 (1983) s. 301-312.

³⁷ K. Głuchowski, *Materiały do problemu osadnictwa polskiego w Brazylii*, Warszawa 1927, s. 31.

³⁸ W tym miejscu składamy podziękowania dr. Rhuonowi Targino Zaleskiemu Trindade z Uniwersytetu Stanowego w Centro-Oeste (Unicentro) za pomoc w dotarciu do niepublikowanych opracowań.

Imigranci osiedlali się m.in. w koloniach: Pilarzinho, Lamenha i Abranches, które powstały dzięki wsparciu władz prowincji Paraná. Autor podkreśla znaczenie krewniczych sieci migracyjnych i stopniowego rozrostu populacji w wyniku migracji łańcuchowej. Spo eczno c wykazywała wysoki poziom samoorganizacji. Działały komitety kolonistów, które wspierały działalnośc parafialną, edukacyjną i kulturalną. Powstawały stowarzyszenia religijne i oświatowe (np. „Władysław Jagie  ”, „Rainha Jadwiga”). Do 1910 roku dużą rolę odgrywały instytucje społeczne tworzone oddolnie, a także siostry zakonne przybyłe z Prus Wschodnich.

Badanie oparto na parafialnych księgach: chrztów, ma e stw, zgonów oraz księgach *status animarum* (spisy dusz), prowadzonych przez lokalnych duchownych. Wachowicz stosuje metody analizy opracowane przez Michela Fleury’ego i Louisa Henry’ego, przystosowane do warunków brazylijskich przez Altiv  Pilatti Balhan ³⁹. Dane zostały poddane analizie ilościowej i graficznej przy użyciu komputera IBM 1130.

Autor ustali  m.in., iż odsetek ma e stw w grupie polsko-brazylijskiej w ogólnej liczbie zawartych ma e stw w parafii Abranches stanowi bardzo wysoki udział – 90% w dekadzie 1881-1890. W kolejnych dekadach 1891-1900 i 1901-1910 odsetek ten jeszcze wzr  , co wi e się z intensywnym napływem polskich imigrantów do stanu Paraná, a szczególnie w okolice Kurytyby. Od lat 20. XX wieku obserwuje się stopniowy spadek udziału ma e stw wyłacznie polsko-brazylijskich i wzrost ma e stw mieszanych, a po 1940 roku – także ma e stw w pełni spo a  rodowiska polskiego. W dekadzie 1951-1960 tylko 24% ma e stw zawarto w obrębie grupy polsko-brazylijskiej. Wśród przeanalizowanych zagadnień można wyr  ni  analiz  rocznych i sezonowych rytmów urodzeń, ma e stw i zgonów – wykazano m.in. sezonowo c zawierania ma e stw i zgonów, silnie skorelowaną z warunkami klimatycznymi oraz zwyczajami kulturowymi. Wahanie sezonowe w zawieraniu ma e stw przez ludno c grupy polsko-brazylijskiej w okresie 1881-1960 wskazują na istnienie dwóch szczytowych okresów – maj i czerwiec. Następnie liczba ta wyraźnie spadała w lipcu i sierpniu, a najniższe wartości osiągała we wrześniu. Wyraźnie zatem maj i czerwiec stanowiły kulminacj  sezonu ślubnego. Potwierdza to silną obecno c tradycji i zwyczajów katolickich w społeczności, ponieważ są to miesiące maryjne i czas szczególnego kultu religijnego, a jednocześnie okres sprzyjający organizacji uroczystości, zwi szcza w środowisku wiejskim. Wskazuje to także, że polsko-brazylijscy nowożeńcy czekali na „odpowiedni moment” – z jednej strony ze wzg du na religijny kalendarz liturgiczny, a z drugiej strony z powodów praktycznych, takich jak zakończenie żniw czy okres mniejszej intensywności pracy w gospodarstwach. W listopadzie i na początku grudnia notowano wzrost zawieranych ma e stw, jednak szybko ust powa  on miejsca silnemu spadkowi, związanemu z okresem Adwentu. Tradycja katolicka nie zaleca zawierania ma e stw w czasie czterech tygodni poprzedzających Boże Narodzenie.

³⁹ R.Ch. Wachowicz by  uczniem A.P. Balhany. Zob. A.P. Balhana, *Metodologia aplicada   reconstitui  o de fam lias na paróquia de Nova Trento – S.C.*, [exemplar consultado: c pia xerogr fica, Casa da Cultura Pol nia Brasil, Curitiba], b.r.w.; tenże, *Projeto História da Popula  o no Paraná: orienta  es metodol gicas*, Universidade Federal do Paraná, b.d.w. [dokument wewnętrzny].

W ciągu 8 dekad zarejestrowano tylko 20 małżeństw, z czego aż 15 miało miejsce po 25 grudnia, czyli po zakończeniu Adwentu⁴⁰.

Badając sezonowość zgonów, Wachowicz, w celu zapewnienia większej przejrzystości i czytelności analizy, podzielił ludność polono-brazylijską na cztery grupy wiekowe. Wyodrębnił następujące: 0-1 rok, 1-15 lat, 15-60 lat oraz 60 lat lub więcej. W grupie niemowląt zauważa się wysoką śmiertelność w miesiącach letnich: grudniu, styczniu i lutym. Od kwietnia liczba zgonów dzieci gwałtownie spadała, osiągając najniższy poziom w lipcu – 63,90. W sierpniu następuje niewielki wzrost (69,76), który jednak znów maleje we wrześniu do 66,24. Od września systematycznie wzrastała śmiertelność niemowląt, osiągając szczyt w styczniu i lutym – 147,15. W marcu wskaźnik ten spadł do 103,76, by w kwietniu wzrosnąć ponownie do 119,00. W grupie dzieci i młodzieży (1-15 lat) wystąpił inny schemat. Najwyższe wskaźniki śmiertelności były notowane w marcu, kwietniu i sierpniu, a najniższe – w listopadzie, styczniu i lipcu. W grupie dorosłych (15-60 lat) najniższa śmiertelność przypadła na styczeń i luty, natomiast najwyższa – na miesiące letnie: maj, czerwiec i lipiec, a także listopad.

Wachowicz podkreślił, iż migracja Polaków do Brazylii miała charakter głównie rolniczy. Wśród przybyszów dominowali chłopci, którzy po osiedleniu się w koloniach Abranches, Pilarzinho i innych kontynuowali pracę na roli. Rozkład procentowy zawodów wyglądał następująco: rolnicy – 84,1%, rzemieślnicy – 5,2%, pracownicy najemni – 3,1%, kupcy – 2,3%, intelektualiści – 1,7%, inni – 3,6%. Tak silna dominacja rolnictwa miała istotne konsekwencje społeczne. W odróżnieniu od struktur wiejskich znanych z Polski, gdzie gospodarstwa były często skupione w zwartej wsi, w Brazylii każdy imigrant otrzymywał własną działkę w znacznej odległości od sąsiadów – najbliższy dom mógł znajdować się w promieniu 300-500 m. Ta izolacja miała znaczący wpływ na organizację życia społecznego. W Polsce wspólnota wiejska skupiała się wokół parafii – nie tylko jako ośrodek religijny, ale i towarzyski. W Brazylii ten model uległ rozpadowi. Parafia i ksiądz pozostali przez długi czas jedynym ogniwem spajającym kolonię. Kościół był jedyną przestrzenią spotkań, budującą poczucie wspólnoty wśród mieszkańców rozproszonych gospodarstw. Msza święta w niedzielę stawała się obowiązkowym i centralnym punktem życia wspólnoty. Ksiądz był postrzegany tak, jak w dawnej Polsce – jako autorytet i „pan” wspólnoty. Koloniści przynosili mu dary w naturze: chleb, masło, twaróg. Zaniedbanie wizyty u proboszcza, nieprzyprowadzenie dzieci czy opuszczenie mszy było powodem do wstydu – cała społeczność to zauważała i komentowała.

Kolejnym z przebadanych zagadnień był odstęp czasu między urodzeniem a chrztem dziecka. Analiza wpisów w księgach chrztów pozwoliła wyodrębnić dane dla trzech grup: polsko-brazylijskiej, mieszanej i pozostałych. Na podstawie wpisów, które zawierały zarówno datę chrztu, jak i wiek dziecka, możliwe było obliczenie, po ilu dniach od narodzin dziecko było ochrzczone. Z analizy wynika, że 34,7% dzieci z rodzin polsko-brazylijskich było chrzczonych w ciągu pierwszych 3 dni po narodzinach. Dla rodzin mieszanych wskaźnik ten wynosił 16,01%, a dla

⁴⁰ Wachowicz, *Abranches: Paróquia*, s. 52-68.

pozostałych grup tylko 6,8%. Jeśli rozszerzyć zakres do 30 dni, okazało się, iż 96,6% rodzin polsko-brazylijskich chrzcilo dzieci w ciągu pierwszego miesiąca życia, podczas gdy odsetek ten w innych grupach był znacznie niższy.

Badając zagadnienie dzieci nieślubnych w okresie 1882-1961, stwierdzono, iż w księgach parafialnych odnotowano 213 dzieci nieślubnych. W porównaniu do ogólnej liczby 9003 chrztów stanowiło to 2,36%. Po podziale parafian na grupę polsko-brazylijską i pozostałych różnice okazały się wyraźne: wśród Polono-Brazylijczyków – 5754 ochrzczonych, w tym 80 dzieci nieślubnych (1,39%), wśród pozostałych – 2151 ochrzczonych, w tym 133 dzieci nieślubnych. Wachowicz zastrzegł, że dzieci nieślubne ze związków mieszanych (tj. jedno z rodziców polskiego pochodzenia) często nie są zaliczane do tej kategorii w obliczeniach, ponieważ w zapisach chrztu brakuje pełnych danych o ojcu, zazwyczaj widnieje tylko imię i nazwisko matki. W takich przypadkach przynależność etniczną dziecka określano na podstawie nazwiska matki. W całym badanym okresie (1882-1961) udział dzieci polsko-brazylijskich w ogólnej liczbie chrztów wyniósł 63,68%, ale wśród dzieci nieślubnych tylko 19,39%. W grupie „innych” udział w ogólnej liczbie chrztów to 23,52%, ale wśród dzieci nieślubnych aż 69,18%. Porównanie tych danych z wynikami z innych krajów pokazało, że zachowanie polsko-brazylijskiej społeczności parafialnej pod tym względem bardziej przypomina społeczeństwa europejskie niż luso-brazylijskie. Przykładowo w parafii katedralnej w São Paulo odsetek dzieci nieślubnych był znacznie wyższy i wynosił 23,20%, a dodatkowo 15,99% porzuconych. Spośród 80 dzieci nieślubnych odnotowanych w grupie polsko-brazylijskiej 25% (czyli 20) urodziło się w latach 1882-1891, a więc w najtrudniejszym okresie imigracji polskiej do Brazylii, kiedy struktury wiejskiej rodziny polskiej ulegały rozkładowi⁴¹.

Podsumowując wyniki swoich badań, autor stwierdził, iż parafia Abranches stanowi wzorcowy przypadek społeczności imigranckiej, która rozwinęła struktury samoorganizacji społecznej i religijnej. Zachowała przez dekady etniczną tożsamość (polono-brazylijską), ulegała powolnemu procesowi akulturacji i przystosowania do brazylijskich realiów. Autor podkreślił, że analiza metrykalna pozwoliła uchwycić nie tylko dane demograficzne, lecz także procesy społeczne, kulturowe i religijne. Stanowi także jedną z pierwszych w Brazylii prób zastosowania metod historii demograficznej do badań nad migracją i osadnictwem. W pracy sformułowano także wnioski natury metodologicznej oraz źródłowej, które oddają specyfikę badań nad diasporą polską w Brazylii. Autor podkreślił m.in. ograniczenia związane z rekonstrukcją rodzin (*reconstituição de famílias*), bazującą na imionach i nazwiskach, które mogły się powtarzać. Z uwagi na częstą obecność tych samych imion w obrębie jednej wspólnoty (np. Jan, Maria) przypisanie osób do właściwych rodzin bywało problematyczne, zwłaszcza przy braku innych identyfikatorów. Wachowicz zauważa, że niejednoznaczność pochodzenia geograficznego wynika z niekompletnych zapisów – po 1894 roku księgi małżeństw często zawierają jedynie miejsce zamieszkania nowożeńców, bez informacji o wsi rodzinnej lub regionie w Europie. W przypadkach dzieci nieślubnych brak nazwiska ojca skutkowało tym,

⁴¹ Tamże, s. 69 i nn.

że identyfikacja etniczna opierała się wyłącznie na nazwisku matki. W rezultacie mogło dojść do nadreprezentacji Polaków w statystykach ochrzczonych, jeśli tylko matka nosiła nazwisko o brzmieniu polskim. Jakość i wiarygodność zapisów zależała w dużej mierze od kompetencji i staranności poszczególnych księży. Niektórych wpisów dokonywano nieregularnie lub z opóźnieniem, zdarzały się błędy językowe, a niektóre księgi były prowadzone w języku łańskim, polskim lub łamanym portugalskim.

Druga z publikacji, autorstwa Marty de Souza Lima Brodbeck⁴², opiera się na skromniejszej podstawie źródłowej, jednak także sięga do klasycznych metod analizy demograficznej. Celem pracy było ukazanie ewolucji, która zaszła we wzorcach zawierania małżeństw w parafii Santo Antônio de Orleans w stanie Paraná w latach 1879-1973. Parafia ta obejmowała kolonie imigranckie o silnej dominacji polskiej, takie jak: Orleans, D. Pedro, Riviére, Dom Augusto i Santo Inácio. Autorka koncentrowała się na społeczności polskiego pochodzenia i próbowała odpowiedzieć na pytanie, w jakim stopniu czynniki etniczne, religijne i społeczno-ekonomiczne wpływały na praktyki małżeńskie w tej zamkniętej społeczności wiejskiej. Główne źródło analiz stanowiły księgi parafialne ślubów z lat 1879-1973, a także dwa tomy *Livro Tombo* (kroniki parafialne) i raporty kolonizacyjne. Część najstarszych ksiąg zawiera luki (zwłaszcza lata 1891-1895 i 1898). W pracy zastosowano metodę demografii historycznej opracowaną przez Louisa Henry'ego i Michela Fleury'ego (INED, Francja), adaptowaną do realiów brazylijskich przez zespół UFPR. Przeprowadzono nominatywne zestawienia danych oraz statystyczne analizy według takich wskaźników, jak: roczna i miesięczna liczba zawartych małżeństw, wiek nowożeńców (średni, modalny, mediany), różnice wieku między małżonkami, wybór dnia tygodnia, stan cywilny, miejsce zamieszkania i pochodzenie etniczne nupturientów.

Do głównych ustaleń należy zaliczyć stwierdzenie o silnej etnicznie endogamii – większość małżeństw zawierano wewnątrz grupy polonijnej. Religijność i wpływ Kościoła katolickiego determinowały wzorce sezonowe zawierania małżeństw (np. spadek liczby ślubów w Wielkim Poście). Występowała stabilność wiekowa przy zawieraniu małżeństw: kobiety, wychodząc za mąż, miały średnio ok. 21-23 lat, mężczyźni 26-28 lat. Wybór dnia tygodnia na ślub (głównie wtorki i soboty) wiązał się z rytmem pracy na roli. Wpływ polityki narodowościowej (np. przepisy z lat 30. XX w.) wpłynął na wzrost integracji i powolne otwieranie się społeczności na osoby spoza grupy etnicznej. Badania Brodbeck pokazały, że parafia Santo Antônio de Orleans była społecznością etnicznie i religijnie spójną, w której wartości i praktyki przyniesione z Europy zostały zachowane przez dziesięciolecia. Zmiany w mariażach zachodziły stopniowo, głównie pod wpływem czynników politycznych i społeczno-ekonomicznych. Autorka podkreśliła również fakt, jak duże znaczenie mają dane parafialne w rekonstrukcji zachowań demograficznych w społecznościach migracyjnych.

⁴² M.S.L. Brodbeck, *A Paróquia de Santo Antônio de Orleans – 1879-1973. Um estudo da nupcialidade*, Paraná 1983 [praca magisterska, Universidade Federal do Paraná].

Podsumowanie

W Polsce brak jest badań demograficzno-historycznych dotyczących Polonii brazylijskiej, również w ubiegłych latach zagadnienie to nie było podejmowane. Nieco lepiej w tym względzie wygląda tylko dorobek brazylijskich badaczy (najczęściej polskiego pochodzenia). Prace koncentrują się przede wszystkim na zagadnieniach migracji, zaś klasycznie rozumiane analizy demograficzne są niezwykle rzadkie. W Brazylii badania demograficzno-historyczne w ogóle rozwijały się od lat 60. XX wieku, szczególnie na Uniwersytecie Federalnym w Paranie i Uniwersytecie São Paulo. Badania brazylijskie przesuwają jednak akcent z klasycznej demografii ku historii społecznej (kobieta, dziecko, niewolnicy, konkubinat itp.). Nieliczne prace dostarczające danych liczbowych o polskich migrantach i ich potomkach opierają się na szacunkach, intuicji lub powielaniu wcześniej wprowadzonych w obieg naukowych danych, o mocno przybliżonym charakterze. Za taki stan rzeczy odpowiada przede wszystkim fakt, iż materiał źródłowy, głównie rejestracja ciągła ruchu naturalnego ludności, *libri status animarum* są trudno dostępne, rozproszone w terenowych archiwach parafialnych. Dodatkowo brakuje kompletnych danych statystycznych zawierających imienne listy imigrantów przybywających do Brazylii oraz spisów ludności. Utrudnienie stanowią także kwestie związane z poprawną identyfikacją osób, których nazwiska po przybyciu do kraju destynacji były często zniekształcane w trakcie rejestracji i transkrypcji na język portugalski.

Formułując postulaty badawcze, należy na pierwsze miejsce wysunąć konieczność utworzenia interdyscyplinarnej grupy badawczej (archiwisci, historycy demografowie, etnografowie, biolodzy, filolodzy), złożonej także z badaczy brazylijskich, w celu przeprowadzenia systematycznego i szeroko zakrojonego zbierania ksiąg metrykalnych i aktów stanu cywilnego, spisów ludności, uzupełnionych o dane osobowe umieszczone na elementach architektury sepulkralnej⁴³, a następnie opracowania nominatywnej bazy danych zawierającej informacje o Polakach przybyłych do Brazylii w kolejnych falach migracji oraz o ich potomkach. Na początku jako cezurę czasową kończącą badania można by przyjąć 1938 rok, a więc czas, kiedy wprowadzono ustawy nacjonalistyczne prezydenta Getúlio Vargasa. Dysponując tego typu danymi, można ustalić ogólne wskaźniki demograficzne badanej populacji. Systematyczne opracowanie danych dotyczących chrztów, małżeństw, zgonów, a także spisów ludności, list pasażerów statków, na których przyjeżdżali imigranci, oraz innych źródeł pozwoliłoby na wykrycie potencjalnych różnic regionalnych i czasowych, dając bardziej konkretne podstawy do rozważań nad systemami demograficznymi diaspory polskiej i jej usytuowaniu na tle ludności rodzimej oraz populacjami europejskimi.

⁴³ Dodatkowym efektem tych kwerend powinna być digitalizacja materiałów źródłowych i utworzenie repozytorium cyfrowego.

REFERENCES / BIBLIOGRAFIA

Opracowania

- A Global History of Historical Demography. Half a Century of Interdisciplinarity*, edit. A. Fauve-Chamoux, I. Bolovan, S. Sogner, Bern 2016.
- Bacellar Carlos Alberto Pastore, *Os senhores da terra: família e sistema sucessório entre os senhores de engenho do Oeste Paulista, 1765-1855*, Campinas 1997.
- Bacellar Carlos Alberto Pastore, Scott Ana Silvia Volpi, Bassanezi Maria Stella C.B., *Quarenta anos de demografia histórica*, „Revista Brasileira de Estudos de População” 22 (2005) n. 2, s. 339-350.
- Balhana Altiva Pilatti, *Metodologia aplicada à reconstituição de famílias na paróquia de Nova Trento – S.C.*, [exemplar consultado: cópia xerograficzna, Casa da Cultura Polônia Brasil, Curitiba], b.d.w.
- Balhana Altiva Pilatti, *Projeto História da População no Paraná: orientações metodológicas*, Universidade Federal do Paraná, b.d.w. [dokument wewnętrzny].
- Balhana Altiva Pilatti, Nadalin Sérgio Odilon, *Análise do ciclo vital a partir da reconstituição de famílias: estudos em demografia histórica*, w: *Anais do II Encontro Nacional de Estudos Populacionais (ABEP)*, t. 2, Campinas 1980, s. 645-664.
- Brzozowski Jan, *Przebieg procesu asymilacyjnego Polonii brazylijskiej*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie”, 791 (2008) s. 102-107.
- Brodbeck Marta de Souza Lima, *A Paróquia de Santo Antônio de Orleans – 1879-1973. Um estudo da nupcialidade*, Paraná 1983 [praca magisterska, Universidade Federal do Paraná].
- Ciuruś Edward, *Polacy w Brazylii*, Lublin 1977.
- Costa Iraci Del Nero da, *Vila Rica: população (1719-1826)*, São Paulo 1979.
- Dygasiński Adolf, *Listy z Brazylii*, Warszawa 1891.
- Faria Sheila de Castro, *História da família i demografia histórica*, w: *Domínios da história: ensaios de teoria e metodologia*, ed. C.F. Cardoso, R. Vainfas, Rio de Janeiro 1997, s. 241-258.
- Florentino Manolo, Góes José Roberto, *A paz das senzalas: famílias escravas e tráfico atlântico c.1790 – c.1850*, São Paulo 2017.
- Głuchowski Kazimierz, *Materiały do problemu osadnictwa polskiego w Brazylii*, Warszawa 1927.
- Gołębiowski Jacek, Rachwał, Piotr, *Polonia brazylijska – przegląd badań oraz informacje o wybranych zespołach archiwalnych*, „Roczniki Humanistyczne”, 72 (2024) z. 2, s. 11-34.
- Groniowski Kazimierz, *Polska emigracja zarobkowa w Brazylii 1871-1914*, Wrocław 1972.
- Hempel Antoni, *Polacy w Brazylii*, Lwów 1893.
- História das crianças no Brasil*, ed. M. Del Priore, São Paulo 1991.
- Kozłowska Janina, *Polacy w Brazylii*, „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia Geographica”, (1983) z. 88, s. 301-312.
- Krasicki Mieczysław, *Sytuacja Polonii brazylijskiej w dobie ustaw nacjonalistycznych prezydenta Getúlio Vargas*, w: *Dzieje Polonii w Ameryce Łacińskiej*, red. M. Kula, Wrocław 1983, s. 411-442.

- Kuklo Cezary, *Problematyka badawcza i środowiska naukowe demografii historycznej na łamach „Przeszości Demograficznej Polski” 1967-2016*, „Przeszość Demograficzna Polski”, 39 (2017) s. 11-29.
- Kuznesof Elizabeth Anne, *Household Economy and Urban Development, São Paulo 1765 to 1836*, New York 1986.
- Machado Carlos, *A trama das vontades: negros, pardos e brancos na produção da hierarquia social do Brasil escravista*, Rio de Janeiro 2008.
- Marcilio Maria Luiza, *A cidade de São Paulo: povoamento e população (1750-1850)*, São Paulo 1973.
- Marcilio Maria Luiza, *Historical Demography in Latin America: An Assessment*, w: *A Global History of Historical Demography. Half a Century of Interdisciplinarity*, ed. A. Fauve-Chamoux, I. Bolovan, S. Sogner, Bern 2016, s. 435-449.
- Marcilio Maria Luiza, *La démographie historique en Amérique latine: un bilan*, „Annales de Démographie Historique”, (2000) n. 2, s. 111-125.
- Marcilio Maria Luiza, *La ville de São Paulo: peuplement et population, 1750-1850*, Rouen 1968.
- Michalik-Sztumska Małgorzata, *Wychodźstwo polskie w Brazylii. Stan badań nad zagadnieniem*, „Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie. Zeszyty Historyczne”, 11 (2010) s. 323-330.
- Motta José Flávio, Costa Iraci Del Nero da, *Demografia Histórica: da sementeira à colheita*, „Revista Brasileira de Estudos de População”, 14 (1997) s. 151-158.
- Nadalin Sérgio Odilon, *A população no passado colonial brasileiro: mobilidade versus estabilidade*, „Revista Brasileira de História”, 24 (2004) n. 47, s. 41-66.
- Oliveira Marília de, *Origens do Brasil meridional: dimensões da imigração polonesa no Paraná, 1871-1914*, „Estudos Históricos”, 22 (2009) n. 43, s. 218-237.
- Orzeł-Dereń Katarzyna, *Śladami polskich kolonistów w Brazylii. Historia osadnictwa na terenach Santana*, Kraków 2013.
- Pitoń Jan, *Przemiany Polonii brazylijskiej na tle całego kontynentu południowoamerykańskiego*, w: *Stan i potrzeby badań nad zbiorowościami polonijnymi*, red. H. Kubiak, A. Plich, Wrocław 1976.
- Roche Jules, *La colonisation allemande et le Rio Grande do Sul*, Paris 1959.
- Seyfert Günther, *A colonização alemã no Vale do Itajaí-Mirim*, Porto 1974.
- Siemiradzki Julian, *Szlakiem wychodźców*, Warszawa 1900.
- Smolana Krzysztof, *Polskie kolekcje archiwalne w Ameryce Łacińskiej*, „Archeion”, 99 (1998) s. 167-182.
- Wachowicz Ruy Christovam, *Abranches: Paróquia da Imigração Polonesa. Um Estudo de História Demográfica*, Curitiba 1974.
- Willems Emilio, *A aculturação dos alemães no Brasil*, São Paulo 1946.
- Włodek Leon, *Polacy w Paranie*, b.m.w. 1910.
- Zaleski Trindade R.T., *Um “imperialismo polonês”: narrativas brasileiras das relações da Polônia com os imigrantes poloneses no período entreguerras*, Curitiba 2020.

Netografia

- Doliński Krzysztof, Szymkowska Magdalena, *Charakterystyka polskiej diaspory w Kurytybie (Brazylia) w świetle badań społecznych*, „Przegląd Geograficzny”, 91 (2019) z. 2, s. 81-96, https://rcin.org.pl/igipz/Content/76541/WA51_98512_r2019-t91-z2_Przeg-Geogr-Dolinski.pdf (dostęp: 20.05.2025).